

Apie sudėtingą suvokimo procesą

„Piper“ leidyklos pageidavimui, kad „Juodojoje knygoje“ turėtų būti įdėtas vienas esė, atspindintis Rytų vokiečių požiūrį, pritariau po ilgų dvejonių. Nesu nei istorikas, nei politologas, tačiau dabartinė mano tarnyba paskatino mane dalyvauti viešuose pokalbiuose apie žlugusią Vokietijos Demokratinės Respublikos (toliau – VDR) visuomenę. Nauja Štazi* sistemos analizė vargu ar ką nors galėtų pridėti prie to, kas jau buvo iškelta aikštėn pastaraisiais metais. Gyvos diskusijos, besisukančios apie „Juodąją knygą“, pasiūlė galimybę patyrinėti visai kitokį fenomeną – atranka grindžiamo suvokimo fenomeną. Kodėl nežinojome, ką žinome? Kodėl nežinojome, ko nežinome? Kodėl net mūsų atmintis dirba atrankos principu?

Pasakysiu tiesiai: gvildinti šią temą man sekėsi nelengvai. Jutau ir dabar jaučiu, jog nelabai noriu matyti savo paties žinių spragas, kurios – prabėgus bemaž 10 metų po persilaužimo – tiesiog bado akis: vis dažniau įsivyrauja tylą, smaigianti esminę politinės padėties kritiką, leidžianti tarpti iliuzionistinio ir romantinio pobūdžio politiniams vaizdiniams. Kadangi mano gynimosi mechanizmas nebuvo netipiškas, toliau pateiksiu tokius samprotavimus, kurie turėtų paliesti kai kuriuos mano žemiečius iš VDR ir tam tikrus Vakarų sluoksnius. Nes daugelį metų gyvavęs ribotas suvokimas gali paaiškinti, kodėl mes, praslinkus jau 10 metų po komunizmo žlugimo, vis dar ginčijamės dėl jo neapykantos žmonėms.

Visų pirma reikėtų pareikšti svarbiausią pastabą: kitoje, nekomunistiškai valdomoje pasaulio dalyje partijos šalininkai ir komunizmo draugai buvo demokratų sąjungininkai kovoje su diktatoriais ir brutaliais išnaudotojais. Kai kuriuose autoritariniuose režimuose jie buvo ryžtinga, o kartais – vienintelė opozicija. Jų pasipriešinimas ir ryžtas aukotis rėmėsi komunistiniais idealais. Turėtų būti aišku, kad mes vis dar rodysime pagarbą tiems žmonėms, į kurių komunistinius idealus reaguojame skeptiškai arba kritiškai; jų, kaip kovotojų su bejėgišku mu, savivale ir priespauda, elgesys žadina mūsų dėmesį ir simpatiją.

Nepaisant to, kad 1990 m. tapo prieinami slaptojų tarnybų, partiniai ir valstybiniai archyvai, padėję atskleisti gausybę iš dalies nežinomų faktų, daugelis VDR piliečių labai nepasitikėjo savo sistema. Tiesa, užuot protestavę, jie gynėsi baimingo lojalumo likučiais. Tokią laikyseną lėmė dvejopos priežastys: viena vertus, nenatūraliai padidėjęs valdančiųjų poreikis įgyti didesnę jėgą, kita vertus, vis platesnių sluoksnių polinkis norėti „žinoti ne taip tiksliai“. Tuomet realaus socializmo valdantysis aparatas viešai nepripažino, jog nebuvo imtasi analizės, – šiandien tai mums kelia nepasitenkinimą. Kadangi nemalonu apžiūrinėti savas žinių spragas, mieliau renkamės prisiminimus. SED** diktatūros atsakingųjų ir vykdytojų „gražbylivimas“, mūsų nuomone, atrodo artimas tikrovei. O faktiškai polinkis nenorėti tiksliai žinoti yra plačiųjų sluoksnių problema nelaisvose sis-

* Stasi, *Staatliche Sicherheit* (vok.) – valstybės saugumas.

** SED – Vieningoji socialistų partija vadovaudamasi komunistine ideologija valdė Vokietijos Demokratinę Respubliką 1949–1990 m.

temose. Žvelgdamas atgal savyje aptikau tokios laikysenos požymių, nors nesu buvęs nei partijos šalininkas, nei jos pakeleivis.

Užaugau vienoje iš daugelio šeimų, kurios patyrė naujosios pokario tvarkos despotiškumą, neteisingumą, jos valstybinį terorizmą. Aš, vyriausias iš keturių vaikų, išgyvenau tai, kas atsitinka, kai vienas maitintojas yra „paimamas“. Mano tėvas buvo vienas tų piliečių, kuriuos be jokios priežasties sovietinis karo tribunolas nuteisė 25 metams lagerio Sibire.

Nors VDR jau egzistavo – buvo 1951-ieji – tačiau okupantai dar pajėgė įgyvendinti savo stalininį terorą. Režimo aukomis tapusios šeimos kiekvieną neteisybės apraišką stebėjo ne tik su baime, bet ir labai budriai. Jos bendraudavo ir su kitomis šeimomis, patyrusiomis tą patį kaip ir tūkstančiai „Vilkolakių“ šeimų, kurios pokario metais buvo uždarytos į tiesiogiai iš nacionalsocialistinio režimo perimtus lagerius, pavyzdžiui, Zachsenhauzene arba Buchenvalde. Kadangi po karo visuose Rytuose nebuvo jokios „Vilkolakių“ veiklos, tai paauglių ir jaunuolių areštai buvo suvokiami kaip gryna savivalė. Kitas šeimas slėgė išgyvenimai nesuskaičiuojamos daugybės moterų ir merginų, kurios išlaisvinimo pretekstu tapo brutalaus prievartavimo aukomis. Jei turėsime galvoje tai, kad sugriautą šalį prislėgė milžiniškos reparacijos ir įmonių griovimas, mūsų nenustebins, kad plačiuosiuose liaudies sluoksniuose vyravo nuomonė, jog visi yra patekę į neteisingo režimo gniaužtus. Įsiviešpatavo maištingos nuotaikos.

Išryškėjusi politinė nugalėtojų moralė darė ribotą įspūdį. Nors sovietinė armija ir išlaisvino nacistinius žmonių naikinimo lagerius, tačiau teroro sistema parklupdė tautą ir atnešė nesuskaičiuojamas aukas. Antra vertus, vokiečių komunistai dalyvavo pasipriešinime nacionalsocialistams ir dėl to laimėjo tam tikras simpatijas gyventojų, kurie, kaip ir krikščionys, so-

cialdemokratai, liberalai ar neprisitaikėliai, irgi neketino paklusti. Apskritai komunistinis antifašizmas įtikino tik tautos mažumą. Represijų kalba ir naujoji politinė tikrovė buvo per daug aiškios.

Suformavus „bloką“ nekomunistinės partijos neteko savarankiškumo ir įsiviešpatavo komunistai, kurie, susijungę su SPD*, 1946 m. sukūrė SED. Nuo tada aukštus ir svarbius postus dažniausiai užimdavo komunistai. Jie pasidarė nemėgstami ir tuomet, kai nusileido teritoriniams Stalino reikalavimams ir pritarė Lenkijos sienų perkėlimui į Vakarų, o dėl to neteko vokiečių Rytų srities. Turėjo reikšmės ir tai, kad SBZ (sovietų okupacinėje zonoje) nelengvai sekėsi integruoti didelį procentą „persikėlėlių“, kurie Meklenburge ir Brandenburgo žemėse sudarė nuo trečdalio iki pusės gyventojų. Vietiniai ir išvarytieji Tėvynės praradimą suvokė kaip šiurkščią neteisybę, kurią komunistai dar labiau įtvirtino, 1950 m. Oderio–Neisės sieną pripažinę naująja vokiečių–lenkų valstybine siena.

Po 1952 m., kai SED spartino žemės ūkio kolektyvizaciją, o pramonės srityje negalėjo pasigirti jokiais laimėjimais, be to, dar sušlubavo aprūpinimo sistema, – situacija komplikavosi. Užuoat parėmę „socializmo statybą“, gyventojai suprato kitką: 1953 m. birželio 17 d. spontaniškai ir plačiai prasidėjo didžiulis protestas prieš SED režimo programą ir praktiką – tai buvo pirmasis liaudies sukilimas Rytų Europoje prieš sovietinę sistemą. Daugiau nei 550-yje miestų ir bendruomenių vis garsiau skambėjo reikalavimai ne pagerinti, bet likviduoti sistemą: „surengti laisvus, viešus ir visuotinius vokiečių rinkimus“, „atsistatydinti vyriausybei“, „atskirti profsąjungas nuo partijos“, „paleisti politinius kalinius“ ir „panaikinti pasienio zoną“.

Man tuomet buvo trylika metų. Smurtinis liaudies sukilimo nuslopinimas paliko ryškų pėdsaką mano atmintyje.

* SPD – Vokietijos socialdemokratų partija.

Panašiai jaučiausi ir 1956 m., kai sovietinė armija traiškė Vengrijos laisvės siekius. Abu kartus liaudies apsisprendimas iškovoti demokratinę santvarką buvo sutryptas. Tikriausiai tada susiformavo nepaprastai stiprus jausmas, lydėjęs mane ir daugelį mano žemiečių iki 1989 m.: bejėgiškumas.

Iš pradžių valstybės savivalės buvo galima išvengti labai paprastai – sėdi į tramvajų ir važiuoji į Vakarų Berlyną. Tačiau 1961 m. rugpjūčio 13 d. pradėjus mūryti sieną galimybė pabėgti tapo mirtinai rizikinga. Aš, mes, viduriniojo sluoksnio piliečiai, buvome įkalinti už „mūrų“. Mes jautėmės galutinai išduoti. Dėl to dar labiau sustiprėjęs bejėgiškumo ir beviltiškumo jausmas, kiek pamenu, labai pakeitė mano ir daugelio VDR piliečių požiūrį į SED režimą. Šeštajame dešimtmetyje, stalinizmo metais, jau egzistavo prisitaikymo iš baimės fenomenas, tačiau susiklosčius naujai situacijai prisitaikėliškumas didėjo, nors tiesioginės represijos darėsi vis retesnės. Buvo akivaizdu, kad socialistinė sistema įsitvirtino ilgam. Pagalbos iš užsienio, tiksliau, Vakarų paramos nesulaukėme nei 1953, nei 1956, nei 1961 m.

Todėl daugeliui neliko nieko kito, kaip tik puoselėti nelabai realią viltį, kad ta sistema taps humaniškesnė iš vidaus. Savarankiškumas, neprisitaikėliškas elgesys ir politinė opozicija tapo mažumos reikalu. Masės išsiugdė tokią laikyseną, kurią galime pavadinti minimaliu pritarimu ir mažiausiu lojalumu.

Minimalaus pritarimo pozicija susiformavo įsigilinus į valdančiųjų mąstymo supratimą ir atsižvelgus į įvykių logiką. Tai, kas vykdavo, buvo suvokiama taip: „protingesnieji“ atima valdžią iš jų pačių. Be to, iš kartos į kartą perduodama vertybių samprata liudijo naujosios ideologijos naudai. Taip buvo lyg ir „apsiprasta“ su naująja visuomenine ir ideologine aplinka, kurioje palengva ėmė tarpti nauja pozicija: persimetimas nuo pritarimo prie dalyva-

vimo, o nuo jo – prie bendros atsakomybės. Tačiau žaibiškai keitėsi ne sąmoningumas (nors buvo ir tokių NSDAP* narių, kurie kasdien mutavo ir palengva virto komunizmo šalininkais), bet procesas, kuriam vykstant tas pats asmuo pamažu susikuria naujas pažiūras ir vertybes šalia senųjų.

Panašų dalyką žinome dar iš nacionalsocializmo laikotarpio. Pavyzdžiui, Hitleris krikščioniškoje aplinkoje manipuliudavo religiniais jausmais šaukdamasis „Visagalio“, o konservatyviuosiuose sluoksniuose pasinaudavo jų noru, kad politinis vadovavimas būtų tvirtas, ir nacijos polinkiu garbinti. Deklasuotiems darbininkams ir valstiečiams jis siūlė integraciją su lygiavos patosu ir socialine programa.

Antra vertus, žlugus Trečiajam Reichui komunistai su savo socialistinės alternatyvos reikalavimais sulaukė atgarsio tarp dalies intelektualų ir darbininkų. „Monopolinis kapitalas“ ir „finansinė oligarchija“ leido įsigalėti diktatūrai; komunistai teigė, kad tik darbininkų ir valstiečių valdžia galėtų garantuoti visuomenės santvarką be išnaudojimo ir priespaudos. Be to, teisingumas ir taika buvo siejama su senuoju krikščionybės skelbiamu išgelbėjimo laukimu.

Žemės reforma ir kitokie nusavinimai reiškė, kad atimama iš turtingųjų ir atiduodama vargšams – argi tai ne pats Jėzus Kristus, išganymojiškai laiminęs vargšus?

Prie viso to dar prisidėjo moralinio įsisikolinimo likvidavimo momentas: kas priklausė komunistiniam lageriui, tas buvo laikomas „istorijos nugalėtoju“ ir gerojo antifašistinio pasaulio dalimi. Būti Sovietų Sąjungos šalininku reiškė nusiplauti rudąją vokiečių kaltę. Trumpas SBZ denacifikavimas pirmiausia paskatino elito pokyčius. Daug NSDAP narių buvo neteisingai apkaltinti tam tikrais nusikaltimais, tuo tarpu kiti, dažnai sunkiau nusikaltę,

* NSDAP – Nacionalistinė Vokietijos darbininkų partija (fašistinė Vokietijos partija).

kopė karjeros laiptais partiniame ir visuomeniniame gyvenime. Persimetę į komunistų stovyklą, jie išvengė esminės savų klystkelių ir kalčių analizės.

Akivaizdu, kad ši taisyklė galioja visuotinai: jei totalitarinių sistemų valdovai remiasi tik engiamųjų baime arba negatyviais jausmais, pavyzdžiui, pavydu, neapykanta, atgyvenomis, sadizmu, tai labai tikėtina, kad jų valstybės žlugs. Jos gyvuos ilgiau, kai pozityvių motyvų klotas suformuos pripažinimo, dalyvavimo, kūrimo ir bendros atsakomybės mechanizmą.

Šį adaptacijos procesą pirmaisiais VDR gyvavimo metais lydėjo aiškiai opozicinis judėjimas, o septintajame dešimtmetyje tas procesas jau ėmė dominuoti. Evangelikų bažnyčioje, kurioje aš dirbau nuo 1965 m., posūkis nuo atviros opozicijos lojalumo link (aišku, būta įvairių pakopų) pasirodė esąs sektinas.

Septintojo dešimtmečio pabaigoje Evangelikų bažnyčia, besivadovavusi formule „bažnyčia socializme“, aiškiai atsisakė antitotalitarinės laikysenos, kuriai, be kitų, atstovavo vyskupai Otto Dibelius (Berlynas) ir Hansas Joachimas Fraenkelis (Goerlitzas) arba studentų kunigas Siegfriedas Schmutzleris Leipcige. Tikrai buvo kapituliavusiųjų, tikrai buvo neoficialių valstybės saugumo darbuotojų, kurie taip pat dalyvavo šiame procese. Tačiau lemia buvo tai, kad dauguma krikščionių Vokietijos Demokratinėje Respublikoje minimalų pritarimą ir mažiausią lojalumą suvokė kaip racionalią būtinybę. Jie elgėsi lyg įtempimo mažinimo politikai: taikus kompromisas nurungė kontroversinius ginčus.

Tokiai laikysenai, kaip ir vėlesnei įtempimo mažinimo politikos fazei, iškilo savų problemų, kurias norėčiau iliustruoti Vaclavo Havelo citata:

„Aš dar atsimenu, kaip aštuntojo dešimtmečio pradžioje kai kurie mano draugai ir kolegos iš Vakarų Vokietijos manęs vengė baimindamiesi, kad palaikydami su manimi įprastus ryšius, kurie tuometinei mūsų vyriausybei

nelabai patiko <...>, nesukeltų grėsmės trapiam, dar tik besiformuojančiam įtampos mažinimo fundamentui“.

Ne dėl savo galimos nuoskaudos Havelas prabilo šia tema, tačiau dėl tų asmenų prisitaikėliškumo. „Ne aš buvau toks, bet tie, kurie savo noru atsisakė laisvės“.

1968–1980 m. laikotarpiu aš pats buvau pėrėmęs šią „realizmo“ poziciją. Antikomunizmas, kuriam atstovavo mano aplinkos žmonės ir kuri VDR ir kitose Rytų bloko šalyse išaugino gyvenimo patirtis ir daugybė kančių, pamažu pasikeitė: vietoj sistemos įteisinimo norėta konstruktyvaus dialogo ir nors kritinės, bet dėl taktinių priežasčių solidarios laikysenos prieš realiai egzistuojančią sistemą.

Laikantis principinio atmetimo pozicijų – taip aš maniau anuomet – turėtų būti labiau skatinamos bažnytinės veiklos galimybės. Trisdešimt penkerių metų žmogus nenorėjo likti šaltojo karo laikų ideologijos šalininku. Jam atrodė, jog labiau pasiseks, jeigu jis suabejos pačiu ideologijos atsiradimu – taip pasielgė Robertas Havemannas ir Ernstas Blochas. Be to, po 1968 m. daug Vakarų intelektualų ir vis didėjanti Evangelikų bažnyčios atstovų dalis pasekė kapitalizmo kritikos kursu ir pasidavė įvairiausiomis socialistinėms idėjoms. „Vilties principas“ krikščionims evangelikams siūlė galimybę pozityviai priimti socializmą. Neteisindami realiai egzistuojančios Rytų Vokietijos valdžios, daugelis VDR krikščionių drauge su pažangiaisiais Vakarų kairiaisiais troško įsivaizduoti veikiau nekapitalistinę ateitį. Tačiau tie, kurie pakeitė savo laikyseną taktinio arba faktiško lojalumo sumetimais, trokšamos naudos taip ir nesulaukė: valstybės valdžia atsisakydavo bet kokio tikro dialogo su Bažnyčia.

Žvelgiant atgal man atrodo, kad praradi mai, kuriuos atnešė taikių kompromisų taktika, yra didesni negu laimėjimai. Vyko debatai išskirtinai dėl filosofinių ir ideologinių problemų, taigi dėl antstato, tačiau visai ne-

buvo kreipiama dėmesio į politinę praktiką, susijusią su žmogaus teisių pažeidimais, ir neanalizuojama, kodėl menkai pripažįstamas SED viešpatavimas. Aš palaikiau ryšius su „pažangiaisiais“ Vakarų sluoksniais, kurių nuomonę vertinau; už tai turėjau sumokėti suvokimo, moralės ir veiklumo netekimu. Valstybės reikalavimas paklusti, visuomenės militarizavimas, ekologinės negandos, norinčiųjų išvykti kriminalizavimas, griaunamoji Štazi strategija, nukreipta prieš opoziciją, smarkiai paveikė manąją realybės suvokimą ir mąstymą aštuntojo dešimtmečio pabaigoje. Tačiau bendruomenėse iki 1988 m. vis dar diskutuodavome dažniau apie rasizmą, tebeegzistuojantį trečiajame pasaulyje, ir pasaulinės ūkio sistemos neteisybes, negu apie žmogaus teisių pažeidimus savame krašte. Tai galutinai suvokiau tik po 1989 m. Liko dar daug klausimų.

Kodėl esminį, savo patirtimi įgytą žinojimą pakeičiau svetimomis, pirmiausia „kairuoliškomis“ analizėmis iš Vakarų? Viena vertus, aš turėjau literatūros, kuri suformavo mano kritišką poziciją: Manės Sperberis, Aleksandras Solženicynas, Wolfas Biermannas ir kitų autorių uždrausti raštai gulėjo mano knygų lentynoje. Antra vertus, neskaičiau tokių knygų, kurios būtų padėjusios įsisąmoninti emocinį nepalankumą „sąvokoms“ ir praturtinti žinias apie totalitarinės valstybės politinę struktūrą. Neturiu jokio preteksto apgailestauti dėl to, kad perskaičiau Helmuto Gollwitzerio, Erhardo Epplerio ar Dorothee Sölle knygas. Bet kodėl, pavyzdžiui, neskaičiau Hannah Arendt tekstų? Kodėl tiek daug moralizavimo apie politiką ir tiek mažai politologijos? Gal buvau nusistatęs prieš faktus? Ar man pakako turėti *nuomonę* apie realybę, kurios *faktų* nebuvo sau atskleidęs iki galo?

Nemalonu, kad į tokius klausimus dabar privalau atsakyti teigiamai. Tiksliau žinodamas padėti būčiau turėjęs ryžtingiau priešin-tis, todėl būčiau buvęs priverstas konfrontuoti

su visa sistema, galbūt taip būčiau tapęs vienišesnis savoje aplinkoje ir praradęs dalį savo dvasinės tėvynės. Aš, nors ir būdamas sistemos opozicionieriumi, tapau dalele visuomenės, kuri pati – taip manė Hannah Arendt – dėl totalitarinio valdymo prarado gebėjimą suvokti tikrovę.

Greta tų, kurie dėl „aukštesniojo sąmoningumo“ neteko valdžios, egzistavo dar ir didelė grupė tokių, kurie „prasimušė“. Jie valstybei atidavė oportunistišką reikalaujamą „taip“ – galima spėti, kad būta ir „tačiau“, – bet retkarčiais arba paslapčia turėjo būti pareikštas ir „ne“. Vėlesniaisiais VDR gyvavimo metais platieji sluoksniai ėmė laikytis netvirtos minimalaus lojalumo pozicijos. Nenorėdami visuomeniniame gyvenime tapti pašaliečiais, jie prisi-taikė iš išorės. Žinoma, draugų būryje ir šeimoje jie galėjo pareikšti ir priešingą nuomonę. Sukamosios scenos principu daugelis žmonių tada elgėsi taip, kaip buvo naudinga: tuo pat metu demonstravo ir teigiamą poziciją, ir kritišką nuostatą. Dvigubas ir net daugialypis susitapatinimas tapo normaliu dalyku.

Čia kalbama ne todėl, kad būtų moralizuojamai pakeltas smilius ir priekaištauojama dėl charakterio silpnumo. Atskleisdami šį mechanizmą veikiau parodome politinį susvetimėjimą, išaugusį ne tik iš oportunizmo, bet visų pirma iš baimės. Kolektyvinė atmintis tebesaugojo ankstesniojo stalinizmo laikų teroro baisumus, o nenatūraliai didelė slaptoji tarnyba, brutalus sienos režimas, negailestingas politinių opozicionierių persekiojimas net ir devintajame dešimtmetyje vertė manyti, kad bet kuriuo momentu gali būti vėl griebiamasi stalininių metodų. Šį spėjimą patvirtino Prahos 1968-ųjų pavasario sutriuškinimas, karinio įstatymo paskelbimas Lenkijoje 1981 m. ir žudynės Tienanmenio aikštėje Pekine 1989 m.

Žinoma, pastaraisiais metais iki 1989-ųjų VDR mes patyrėme tokį komunizmą, kuris daugiau nežudė ir nekankino. Dėl to dėkingi amžininkai sugalvojo visokiausių eufemistinių

pavadinimų šiai erai apibūdinti. Tačiau objektyviau traktuojant politinius santykius tikrai bus priimtas nuosprendis, kuris komunizmą, kaip ir nacionalsocializmą, paskelbs totalitariniu režimu.

Tiesa, pirmiausia į akis krenta šių ideologijų skirtumas. Palygindami valstybės formas, valstybinius organus ir išleistus įstatymus, aptiksime daugiau skirtumų nei sutapimų. Tačiau tas, kuris palygins konkrečią valdymo techniką, tarnaujantį įstatymo vaidmenį ir nuolatinį naudojimąsi teroru, atras tiek pat panašumų kaip ir tyrinėdamas valstybinio teroristinio valdymo padarinius piliečiams. Labai akivaizdūs individualybės apribojimai ir didelis nesolidarumas.

Baimė dėl išlikimo arba iškilimo galimybės prisitaikėlišką daugumą atskiria nuo mažumos, kitaip mąstančių ir gyvenančių žmonių, kurie blogiausiu atveju net būtų izoliuoti kaip priešai, atskalūnai arba kenkėjai, ar net masiškai naikinami.

Totalitarinis režimas turi padarinių. Kaip po karo dar ilgai jį pergyvenusiujų – tiek vykdytojų, tiek aukų – sielose nedyla patirto smurto pėdsakai, taip ir totalitarinis režimas sielas palieka sutrikusias ir kenčiančias. Tik dvasiniai padariniai ne taip krenta į akis kaip griuvėsiai po karo ar praūžus ekologinėms ar ekonominėms nelaimėms, kurias patyrėme žlugus socializmui.

Man atrodo, kad neužtenka komunizmą apibūdinti kaip absoliutų ar despotišką. Mes matome didžiulius nusikaltimus žmonijai, ir ginčijantis dėl jo apibrėžimo negalima pamiršti, kad ne tik nacionalsocializmas, bet ir komunizmas kaltas dėl to, kad žmonija šį šimtmetį padarė kokybinį šuolį į blogąją pusę.

Vietoj naujo žmogaus šio amžiaus pabaigoje išvydome visiškai sutrikusį žmogų, o vietoj naujos visuomenės – sugriautą. Kad ir kas būtų, ar tai vakarietiško švietimo vaisiai, kaip pasakytų skeptikas, ar bėgimas nuo išaiškinimo, kaip galėtų tikėtis optimistas, tačiau „vieną kar-

tą“ faktiškai atsirado nauja reali ir kruvina tikrovė. Ne tik demokratinės, bet ir naujosios totalitarinės sistemos atskleidžia kitą modernumo pusę. Hannah Arendt išvadas apie pokario laikotarpį ir pastarųjų dviejų dešimtmečių totalitarizmo teorijas buvo galima subtiliau panagrinėti. Madingas sąvokos ir teorijos atmetimas daugiau pakenkė, negu padėjo Vakarų vokiečiams teisingai suprasti komunizmą. Atsirado žinojimo deficitas.

Daugelio totalitarizmo teorijos kritikų uolumą dažnai lėmė ne moksliniai, bet kitokie motyvai. Daugelis būgštavo, jog kairiosios diktatūros delegitimavimas per daug priartins juos prie tų, kurie vengė panaikinti dešiniąją diktatūrą. Antra vertus, dešinėsios stovyklos baiminimasis patirti ribotumą sukėlė kairiųjų ribotumo baimę. Be to, kairiesiems kapitalizmo kritika dėl jo ryšio su nacionalsocializmu pasirodė esanti būtinesnė negu socializmo kritika, – jų manymu, nepaisant visų klaidų, socializmas buvęs vienintelė alternatyva. Tie žmonės, kurie būtų galėję tokį ribotą mąstymą praplėsti, jau buvo atskirti: seniau – „renegatai“, t. y. atsimetę komunistai; o per pastaruosius dvidešimt metų – Rytų Europos disidentai ir labai objektyviai – prabėgusio laiko liudininkai iš realiai egzistuojančio socializmo šalių. Užuoat įtraukę neoficialųjį požiūrį iš apačios, jaunieji Vakarų vokiečiai, tiriantys VDR, pasitenkino oficialiai lengvai prieinama medžiaga. Neretai jie analizuodavo „Potiomkino kaimus“.

Tam, kad būtų buvę galima socialistinės sistemos „savaime“ sampratą išlaikyti kaip geresnę alternatyvą, turėjo būti pareikštos pastabos ir dėl jos represinio aparato. Jo funkcijų analizė būtų galėjusi tapti nepaprastai reikšminga apibūdinant politinę sistemą. Kokį vaidmenį atliko saugumo tarnyba įvairiose visų kitų dalykų naikinimo pakopose? Ar grynojo teroro virtimas viską apimančia priežiūra ir kontrole prilygo liberalizavimui? Ką valstybės stabilumui reiškia milžiniškas 90 000 etatų aparatas, skir-

tas beveik 17 milijonų gyventojų – kaip VDR? Ar komunistinėms vyriausybėms saugumo tarnyba nebuvo reikalinga kaip stabilumo pakaitalas, taip pat kaip kariškiai ar centralizuotai diriguojama kadrų politika?

Žinojimo deficitas skatino elgesio ir veiksmų deficitą. Geriau suvokus neteisėtos valdžios prievartą, būtų labiau atsiribota nuo SED vadovų pretenzijų, o tai būtų paskatinę kitaip elgtis su VDR opozicija. Nors nėra visiškai tikra, ar taip pat būtų buvę kuriami realūs ateities planai, įskaitant susivienijimą. Tačiau tikrai aišku, kad nuodugnesnė socialistinės Vokietijos analizė būtų sustiprinusi demokratinės Vokietijos savivarbos jausmą.

Čia turiu galvoje ne perteklių to lėkšto suvokimo, kad didesnis yra tas, kas daugiau turi. Veikia priešingai – manau, kad politinė Vakarų vokiečių savimonė, jeigu ją kas būtų iš esmės palyginęs su VDR piliečių savimone, būtų įgijusi daugiau pranašumo. Žinoma, Vakarų vokiečių tikrovė nebūtų buvusi „gėris“, tačiau būtų suvokta kaip gerokai mažesnis blogis. Būtent socialistiniai ekonominiai santykiai turėjo padėti išsivaduoti iš kapitalo vergijos. Bet faktiškai rinkos likvidavimo ir neleidimo dalyvauti valdyme padarinys – ekonominiai griuvėsiai. O susvetimėjimas realaus socializmo sistemoje pasirodė labiau slegiantis negu tas, kurį Marksas kritikavo kaip kapitalistinių ekonominių santykių rezultatą.

Žinoma, Vakarų pasaulio visuomenės nėra atplaukusios į palaimingą laisvės, lygybės ir brolybės uostą. Demokratijos kelias taip pat duobėtas. Tačiau demokratija sukūrė ir išplėtė atvirą visiems politinę erdvę, kurioje tapo faktiškai įmanoma dalyvauti. Kai demokratija apibrėžė ir įgyvendino pagrindines piliečių teises, tada ir nuo darbdavių priklausantys individai pamažu pasiekė laisvę ir išsikovojo orumą –

dalykus, kuriuos ikidemokratiniais laikais turėjo mažumos.

Elementarus parlamentinės demokratijos nuopelnas yra tas, kad ji nesistengė ideologiškai apriboti asmens orumo ir sistemos reikšmės; dar daugiau, ji sukūrė galimybes laisviems ir kitų įgaliotiems individams bei grupėms savo gyvenimą planuoti ginčijantis ir pritariant, kuriant ir valdant. Taigi demokratijos vertė ir orumas auga iš apačios tiek, kiek padidėja piliečių laisvė ir orumas.

Laisvi rinkimai, lygios visų teisės, žmogaus ir piliečių teises ginanti konstitucija ir valdžios padalijimas suteikia demokratijai tokį teisėtumą, kokio socialistinei sistemai visada trūko. Jeigu čia dar veikia socialiniai įstatymai, ginantys nuo skurdo, jei dar saugomos piliečių teisės – pavyzdžiui, nuomonių ir spaudos laisvė, leidžianti kritikuoti netvarką, jei dar egzistuoja valdymo ir konstitucinis teisingumas, galintis padėti rasti teisybę atskiram individui, susidūrusiam su valstybe, – tada demokratijos pranašumai labai akivaizdūs. Tačiau ten, kur nėra nelaisvės, – pavyzdžiui, Vakaruose, – tas pranašumas laisvės pavidalu paprastai ne toks ryškus.

Kas, kaip kad daugelis žmonių Rytuose, dar mena totalitarinį režimą ir tais laikais yra patyręs, ką reiškia netekti valdžios, tas galėtų padėti atsikratyti vienpusiško komunizmo vertinimo. Koks silpnas turi būti antifašizmas tų, kurie, pasiklydę tarp senojo komunizmo idėjų, baiminasi faktų kalbos ir mėgina užkirsti kelią komunizmo analizei. Suvokus raudonojo teroro „juoduosius“ faktus, galimas tik vienas požiūris: antitotalitarinis visų demokratų susitarimas, draudžiantis laikytis vienodos intelektualinės ir politinės distancijos prieš demokratiją ir socializmą.

Vertė *M. Jakimavičienė* ir *S. Vingienė*